

АНОТАЦІЯ

Пожарська О. Ю. **Цирк у просторі культури України: інституалізаційний аспект.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 034 – культурологія. – Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Міністерство культури та інформаційної політики України, Київ, 2020.

У дисертації вперше в українській культурології досліджено цирк як феномен культури, осмислення якого здійснено у вимірах процесу інституалізації – організаційного оформлення цирку в багатофункціональний соціокультурний інститут. Доведено, що, пройшовши тривалий шлях становлення, – від видовища спортивно-змагального типу до видовищної форми культури, цирк еволюціонував до мистецтва оригінальних ідей та високої художньо-виконавської майстерності. Створивши оригінальне смислове поле, цирк перетворився на потужний соціокультурний інститут, діяльність якого має значний вплив на динаміку змін в культурному просторі України.

Обґрунтовано, що цирку як явищу культури притаманна ігрова (Й. Хейзинга) та сміхова природа (С. Аверінцев, М. Бахтін), спорідненість із карнавалізацією (У. Еко), що дають змогу поєднати в цирку правдиве й фантастичне, серйозне та сміхове. На підставі аналізу постмодерністського культур-філософського дискурсу, зокрема концепцій філософів та культурологів обґрунтовано зв'язок цирку з міфологією (Й. Хейзинга), при цьому закладена в семантиці цирку символіка кола постає виразним знаком міфологічного часу (О. Лосєв). Відтак, цирк постає як простір, в якому не лише відтворюються, а й модернізуються стародавні космогонічні міфи та формується неоміфологія. Водночас, цирк має потенціал для того, щоб стати особливим подієвим світом, цінності якого задають новий сенс явищам

буттєвого світу, а іноді вступають в опозицію з існуючими формами культури.

Доведено, що цирк як багатоаспектне та соціально значуще явище культури є релевантним жанрово-видовому потенціалу масової культури, втім, задовольняє критеріям культури елітарної. У цьому сенсі цирк характеризується соціокультурною подвійністю. З одного боку, це виявляється через його орієнтацію на масову свідомість, запити людини масової культури, намагання задовольнити її смаки. Цирк пропонує варіант масовості, що різниться залежно від етапу його розвитку, і необхідний певному суспільству, оскільки найбільш повно здатен задовольнити потреби своєї аудиторії. З іншого, елітарність як ознака цирку пов'язана з високопрофесійною майстерністю циркового артиста, а також специфікою циркових номерів, які акумулюють найновіші технологічні досягнення театрального, музичного, хореографічного, образотворчого мистецтв, втілюють оригінальні ідеї режисерської думки. Відтак, у дослідженні доведено, що сучасний цирк стає спроможним задовольнити не тільки потреби глядача у грі, розвагах, карнавальності, видовищності, а й реалізувати його прагнення доторкнутися до прекрасного, отримати естетичну насолоду від казково-фантастичного світу циркового мистецтва.

Акцентовано увагу, що циркове видовище – це поліфункціональне явище, яке, являючи собою художньо-організоване ігрове дійство, набуває ознак символічного, ритуального акту та постає як театралізована форма культури. Циркове видовище вирізняє *натуралізм*, що виявляється через вимогу до нього демонструвати живу й дивовижну дійсність замість спритно влаштованої ілюзії; *емоційність та афективність* обумовлена пропозицією неймовірного, приголомшуючого, незвичайного; *драматична ускладненість* пов'язана із суттю стародавнього мистецтва цирку, який завжди був ризикованим та небезпечним; завдяки *високій інтенсивності переживань* циркове видовище привертає увагу, викликає сильне хвилювання; *медіативність та трансмедіальність* обумовлена намаганням знайти певну

абсолютну модель динамічної рівноваги між «семіосферою» та медіа сферою – знаковими системами та матеріальними носіями знаків. Найбільш значущими функціями циркового видовища є: естетична, компенсаторна, комунікативна, емоційно-психологічна, рекреаційна та ін.

В дисертації здійснена культурологічна концептуалізація ключових понять дослідження, які суттєво розширюють концептосферу сучасної культурологічної науки. Уточнено поняття «соціокультурний інститут», що інтерпретується як історично сформований результат культуротворчої діяльності суспільства та ґрунтується на спільно вироблених соціальних і культурних нормах, цінностях, традиціях, й виконує інтегруючу, трансляційну, комунікативну, виховну та рекреаційну функції. Поняття «інституалізація цирку» розглядається як процес визначення та організаційного оформлення цирку в соціокультурний інститут шляхом формування його організаційно-управлінських, нормативно-правових та освітньо-професійних засад.

Охарактеризовано етапи процесу інституалізації українського цирку, які охопили тривалий шлях його розвитку – від скоморохів до сучасного стаціонарного цирку з широким спектром жанрів, професійною підготовкою артистів, сформованими управлінськими засадами. На шляху інституалізації українського цирку виокремлено такі етапи: X–XVII ст. – характеризується зародженням початкових видовищних форм культури (видовища скоморохів, жонглерів, дресирувальників та ін.); XVIII–XIX ст. – етап оформлення цирку в самобутнє явище культури, поява нових видовищних форм (балаганна вистава, ляльковий театр, феєрії, арлекінади та ін.), диференціація циркових жанрів (клоунада, акробатика, пантоміма, еквілібристика, жонглювання та ін.); друга половина XIX – початок XX ст. – упорядкування циркової справи, виникнення перших стаціонарних цирків, розширення циркових жанрів, професіоналізація циркового мистецтва тощо; 1920-ті – кінець 1980-х рр. – стандартизація системи централізованого державного управління цирковою галуззю, розробка нормативної основи та репертуарної політики на

принципах тотального контролю за ідейно-художнім рівнем програм цирків країни; кінець XX – початок XXI століття став етапом організаційного оформлення різних моделей управління цирковою галуззю, формування управлінської, нормативно-правової та освітньо-професійної засад українського цирку як соціокультурного інституту.

Доведено, що в період з кінця XX – етапу активної розбудови української державності й до сьогодні цирк перетворився на багатофункціональний соціокультурний інститут, становлення якого пов'язано із трансформаційними процесами в соціокультурному просторі України. За цей час український цирк став вагомою складовою світового мистецького простору з багатими національними традиціями та власною цирковою школою. Функціонування українського цирку забезпечено завдяки діяльності 11 стаціонарних та 8 пересувних цирків, цирків-шапіто, а також високопрофесійній підготовці циркових артистів. За період розбудови українського цирку як соціокультурного інституту остаточно сформувалася його організаційно-управлінська структура. Поява приватних пересувних цирків із власними органами управління обумовила необхідність поєднання в цирковій галузі різних управлінських моделей. Разом із тим, існує потреба у вдосконаленні нормативно-правової бази, що регулює здійснення циркової діяльності. Відтак, окреслений період – від кінця XX століття до сьогодні в соціокультурному просторі України характеризується як етап формування управлінських, нормативно-правових та освітньо-професійних засад інституалізації українського цирку.

Зазначено, що невід'ємною складовою процесу інституалізації українського цирку є культурно-мистецька освіта, у тому числі профільна освіта в галузі естрадно-циркового мистецтва. Провідним навчальним закладом міжнародного рівня, який здійснює підготовку професійних артистів для цирків країни, є Київська муніципальна академія естрадного та циркового мистецтва – унікальний заклад вищої освіти в Україні, чії випускники прославили радянський та український цирк, стали зірками

українського та світового масштабу. Доведено, що діяльність Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтв ґрунтується на глибоких традиціях української школи виховання циркових артистів. Вона ґрунтується на багатоступеневості підготовки сучасного артиста цирку – від початкового рівня вищої освіти, першого – бакалаврського та другого – магістерського рівня. Це дає змогу системно підходити до всебічного професійного та духовного розвитку особистості студента, готувати професійних артистів цирку, рівень підготовки яких відповідає найвищим світовим стандартам сучасного циркового мистецтва. Таким чином, доведено, що багатогранна діяльність Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтв сприяє процесу інституалізації цирку як соціокультурного інституту шляхом забезпечення його освітньо-професійних засад.

Здійснено аналіз цирку як об'єкта художньої рефлексії ХХ – початку ХХІ століття на матеріалах його репрезентації в образотворчому мистецтві, художній літературі, музичному мистецтві та кінематографі як найбільш показових сферах рецепції циркових образів. Обґрунтовано, що сучасні візуальні практики спрямовані на нові, не характерні для циркового мистецтва площини – в світ абстрактних ідей та гострих соціальних підтекстів. Застосовуючи циркову риторичку – буфонаду, переодягання, лицедійство, епатаж на межі трюку, фокус, оптичну ілюзію, гротеск, несподівані зіставлення, митці в такий спосіб звертаються до осмислення складних світоглядних проблем буття людини. Використані в художній літературі, образотворчому мистецтві, кіно та музичному мистецтві циркові образи, інтерпретовані індивідуумом, стають одним із способів сприйняття та тлумачення світу.

Доведено, що ефективним інструментом підвищення художнього рівня циркових вистав є фестивальний цирковий рух. Фестиваль циркового мистецтва як форма міжкультурної комунікації в глобальному культуротворчому процесі, виступає засобом генерації новацій в культурі,

яка здатна відповідати викликам сучасності. Українські фестивалі циркового мистецтва мають не лише чітко визначену стратегію, а й організаційну структуру, варіанти фінансування, а такою своєрідну історію. Проведення фестивалів циркового мистецтва як в межах України, так і на міжнародному рівні сприяє не лише творчому обміну між професійними артистами цирку, а й дає змогу здійснювати діалог й інтеграцію різних культур в єдиному художньо-творчому процесі.

Цирк як важливий соціокультурний інститут виконує функцію збереження надбань української національної культури, що потребує розширення культурного діалогу зі світом. У цьому контексті український цирк стає дієвим інструментом культурної дипломатії, яка в сучасному світі набуває виняткового значення для створення іміджу України в світі. Шляхом популяризації творчих досягнень на світовій арені український цирк демонструє надбання національної культури, її високі здобутки, сприяє реалізації цілей культурної політики держави, досягненню основоположних цілей зовнішньої політики та створенню сприятливого образу країни на міжнародному рівні.

Ключові слова: цирк, інституалізація, українська культура, циркове видовище, культурно-мистецька освіта, фестиваль циркового мистецтва, культурна дипломатія.

SUMMARY

Pozharska O. Y. **Circus in the Space of Culture of Ukraine: Institutionalization Aspect.** – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation is represented in order to obtain a scientific degree of the Doctor of Philosophy within a specialty 034 – Cultural Science. – National Academy of Culture and Arts Management, Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine, Kyiv, 2020.

In terms of the dissertation, the circus is studied as a cultural phenomenon for the first time in Ukrainian culturology, the comprehension of which is carried out in the dimensions of the process of institutionalization - organizational design of the circus in a multifunctional socio-cultural institute. It is proved that having passed a long way of formation – from a spectacle of sports-competitive type to a spectacular form of culture, the circus evolved into an art of original ideas and high artistic as well as performing skills. By having created an original field of meaning, the circus has become a powerful socio-cultural institution, whose activities have a significant impact on the dynamics of change in the cultural space of Ukraine.

It is substantiated that the circus as a cultural phenomenon is characterized by play (J. Huizinga) and humorous nature (S. Averintsev, M. Bakhtin), kinship with carnivalization (U. Eco), which allow combining true and fantastic, serious and funny in the circus. The connection of the circus with mythology (J. Huizinga) is substantiated based on the analysis of postmodernist cultural and philosophical discourse, in particular, the concepts of philosophers and culturologists, while the symbolism of the circle embedded in the semantics of the circus is a clear sign of mythological time (O. Losev). Thus, the circus appears as a space in which not only ancient cosmogonic myths are reproduced but also modernized and neo-mythology is formed. At the same time, the circus has the potential to become a special event world, the values of which give new meaning to the phenomena of the existing world, and sometimes come into opposition with existing forms of culture.

It is proved that the circus is relevant as a multifaceted and socially significant phenomenon of culture to the genre potential of mass culture while facing the criteria of elite culture. In a certain sense, the circus is characterized by socio-cultural duality. On the one hand, the mentioned issue is manifested through the focus on mass consciousness, the demands of humans of mass culture, the attempt to satisfy ones' tastes. The circus offers a variant of mass treatment, which varies depending on the stage of its development, and is necessary for a particular society because it is able to meet the needs of its audience from the perspective of

the most beneficial prism. On the other hand, elitism as a sign of the circus is associated with the highly professional skills of the circus artist, as well as the specifics of circus performances, which accumulate the latest technological advances in theater, music, choreography, fine arts, embody the original ideas of directing. Therefore, the research proves that the modern circus can meet not only the needs of the audience within the game, entertainment, carnival, entertainment, but also to realize one's desire to touch the beauty, to enjoy the aesthetic world of fairy-tale circus art.

Emphasis is placed on the fact that the circus spectacle is a multifunctional phenomenon, which, being an artistically organized game action, acquires the features of a symbolic, ritual act and appears as a theatrical form of culture. The circus spectacle is distinguished by *naturalism*, which is manifested through the requirement to demonstrate a living and amazing reality instead of a cleverly arranged illusion; *emotion and affectivity* are due to the proposal of the incredible, stunning, unusual; *the dramatic complexity* is related to the essence of the ancient art of the circus, which has always been risky and dangerous; due to the *high intensity of experiences*, the circus spectacle attracts attention, causes great excitement; *mediativity and transmedia* are conditioned by the attempt to find a certain absolute model of the dynamic balance between the "semiosphere" and the mediasphere – sign systems and material preservers of signs. The most significant functions of the circus spectacle are: aesthetic, compensatory, communicative, emotional and psychological, recreational, etc.

In the dissertation, the culturological conceptualization of key research ideas is carried out, which significantly expands the sphere of the concept of modern culturological science. The concept of "socio-cultural institution" is defined, which is interpreted as a historically formed result of cultural activities of the society and is based on jointly developed social and cultural norms, values, traditions, and performs integrative, translational, communicative, educational, and recreational functions. The concept of "institutionalization of the circus" is considered as a process of definition and organizational design of the circus in a

socio-cultural institution through the formation of one's organizational and managerial, regulatory and educational, as well as professional principles.

The stages of the process of institutionalization of the Ukrainian circus, which covered a long way of its development – from buffoons to a modern stationary circus with a wide range of genres, professional training of artists, formed management principles are described. On the way of institutionalization of the Ukrainian circus, the following stages are distinguished: X–XVII centuries are characterized by the emergence of the initial entertainment forms of culture (spectacles of jesters, jugglers, trainers, etc.); XVIII–XIX centuries – the stage of registration of the circus into an original cultural phenomenon, the emergence of new entertainment forms (slap-stick comedy, puppet theater, extravaganzas, harlequins, etc.), the differentiation of circus genres (clowning, acrobatics, pantomime, balancing acts, juggling, etc.); second half of XIX – early XX century – regulation of circus work, the emergence of the first stationary circuses, the expansion of circus genres, the professionalization of circus art, etc.; 1920s – late 1980s – standardization of the system of centralized state management of the circus industry, development of the regulatory framework and repertoire policy on the principles of total control over the ideological and artistic level of the country's circus programs; the end of the XX – beginning of the XXI century became a stage of organizational design of various models of circus branch management, the formation of administrative, normative-legal and educational-professional bases of the Ukrainian circus as a sociocultural institution.

It is proved that in the period from the end of the XX – stage of active development of Ukrainian statehood to the present day, the circus has become a multifunctional socio-cultural institution, the formation of which is associated with transformational processes in the socio-cultural space of Ukraine. During the mentioned period of time, the Ukrainian circus has become an important part of the world art space with rich national traditions and its circus school. The functioning of the Ukrainian circus is ensured by the activities of 11 stationary and 8 mobile circuses, circus tents, as well as highly professional training of circus artists.

During the period of development of the Ukrainian circus as a socio-cultural institution, ones' organizational and managerial structure was finally formed. The emergence of private mobile circuses with the governing bodies has necessitated a combination of different management models in the circus industry. At the same time, there is a need to improve the legal framework which administers circus activities. Thus, the outlined period – from the end of the XX century to the present in the socio-cultural space of Ukraine is characterized as a stage of formation of administrative, legal, and educational-professional principles of institutionalization of the Ukrainian circus.

It is noted that an integral part of the process of institutionalization of the Ukrainian circus is cultural and artistic education, including specialized education in the field of variety and circus art. Kyiv Municipal Academy of Circus and Variety Arts is a leading international institution that trains professional artists for the country's circuses. It is a unique institution of higher education in Ukraine, whose graduates glorified the Soviet and Ukrainian circuses and became stars of Ukrainian and world scale. It is proved that the activity of the Kyiv Municipal Academy of Circus and Variety Arts is based on the deep traditions of the Ukrainian school of education of circus artists. It is based on the multilevel training of a modern circus artist – from the initial level of higher education, the first – bachelor's degree, and the second – master's level. The mentioned system allows a systematic approach to the comprehensive professional and spiritual development of the student's personality, to train professional circus artists, whose level of training meets the highest world standards of modern circus art. Thus, it is proved that the multifaceted activity of the Kyiv Municipal Academy of Circus and Variety Arts contributes to the process of institutionalization of the circus as a socio-cultural institution by ensuring its educational and professional foundations.

The analysis of the circus as an object of artistic reflection of the XX – early XXI century on the materials of one's representation in fine arts, fiction, music, and cinema as the most revealing areas of the reception of circus images. It is proved that modern visual practices are aimed at new, not typical for circus art planes - in

the world of abstract ideas and sharp social subtexts. By applying circus rhetoric – buffoonery, disguise, hypocrisy, outrage on the verge of trick, juggle, optical illusion, grotesque, unexpected comparisons, artists turn to understand the complex worldview problems of human existence. Circus images used in fiction, fine arts, cinema, and music, interpreted by the individual, become one of the ways of perceiving and interpreting the world.

It has been proved that a festival circus movement is an effective tool for raising the artistic level of circus performances. The circus art festival as a form of intercultural communication in the global cultural process is a means of generating innovations in a culture that can meet the challenges of today's reality. Ukrainian circus art festivals have not only a clearly defined strategy, but also an organizational structure, funding options, and a unique history. Holding circus art festivals both within Ukraine and internationally promotes creative exchange between professional circus artists as well as allows dialogue and integration of different cultures in a single artistic and creative process.

The circus as an important socio-cultural institution performs the function of preserving the heritage of Ukrainian national culture, which requires the expansion of cultural dialogue with the world. In the particular context, the Ukrainian circus becomes an effective tool of cultural diplomacy, which in the modern world is of exceptional importance for creating the image of Ukraine within the world. By popularizing creative achievements on the world stage, the Ukrainian circus demonstrates the heritage of national culture, its high achievements, promotes the goals of cultural policy while achieving fundamental foreign policy goals and creating a favorable image of the country at the international level.

Key words: circus, institutionalization, Ukrainian culture, circus spectacle, cultural and artistic education, circus art festival, cultural diplomacy.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Пожарська О. Ю. Цирк як предмет гуманітарного наукового аналізу. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. 2017. Вип. № 1(8). С. 82–86.
2. Пожарська О. Ю. Культурогенез циркового мистецтва. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2017. Вип. № 25. С. 38–42.
3. Пожарська О. Ю. Цирк як поєднання масового і елітарного мистецтва в системі сучасної культури. *Питання культурології*. 2018. Вип. № 34. С. 132–140.
4. Пожарська О. Ю. Фестивалі циркового мистецтва як форма культурної взаємодії. *Культура і мистецтво у сучасному світі*. 2018. Вип. 19. С. 79–86.
5. Пожарська О. Ю. Циркове мистецтво як об'єкт художньої рефлексії. *Культура України*. 2018. Вип. 62. С. 88–97

Стаття в іноземному науковому періодичному виданні

6. Пожарська О. Ю. Циркове мистецтво як чинник культурних змін. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2018. № VI(31). Issue 185, Dec. С. 7–12.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Пожарська О. Ю. Витоки циркового мистецтва. *Культурно-мистецьке середовище: творчість та технології*: зб. матеріалів Міжнар.

наук.-творчої конф., м. Київ, 20 квітня 2017 р. Київ: НАКККиМ, 2017. С. 65–67.

8. Пожарська О. Ю. Культурна дипломатія: сутність та значення в сучасному суспільстві. *Національні культури в глобалізованому світі*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 6–7 квітня 2017 р. Київ: КНУКиМ, 2017. С. 212–214.

9. Пожарська О. Ю. Культурна дипломатія: сучасні виклики для України. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 19–20 квітня 2017 р. Київ: КНУКиМ, 2017. С. 256–261.

10. Пожарська О. Ю. Ігровий зміст циркового видовища. *Інформація та культура в забезпеченні сталого розвитку людства*: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 15 листопада 2017 р. Маріуполь: Маріупол. держ. університет, 2017. С. 195–198.

11. Пожарська О. Ю. Мистецтво в системі взаємовідносин масової і національної культури. *Економіка і культура України в світових глобалізаційних процесах: позиціонування і реалії*: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 21–22 березня 2018 р. Київ: КУК; КНУКиМ, 2018. С. 130–132.

12. Пожарська О. Ю. Синтез масового та елітарного у цирковому мистецтві. *International Multidisciplinary Conference «Science and Technology of the Present Time: Priority Development Directions of Ukraine and Poland»*, Wolomin, Republic of Poland, 19–20 October 2018. Volume 4. Wolomin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. С. 182–185.

**Наукові праці, які додатково
відображають наукові результати дисертації**

13. Пожарська О. Ю. Зміст і функції циркового видовища. *Молодий вчений*. 2017. Вип. № 9(49). С. 181–186.